

3. הארגון הפוליטי והציבורי של היישוב היהודי: מיישוב למדינה בדרך

המבנה הפוליטי הכללי של היישוב, מוסדותיו והנהגתו

מיד אחרי פרסום הצהרת בלפור ובעקבות כיבוש דרום ארץ-ישראל בידי הבריטים בשלהי שנת 1917, החלו העסקנים הציונים בלונדון ובתל אביב-יפו להתוות תכניות לסדרי הארגון הפוליטי החדש של היישוב תחת השלטון הבריטי. המטרה היתה, כפי שהצהיר עליה חיים נייצמן בוועידת השלום בפריס בתחילת 1919, לבנות בהדרגה אומה שתהיה יהודית באותה מידה שהאומה הצרפתית היא צרפתית והאומה הבריטית היא בריטית. נייצמן קבע לציונות מטרת פוליטיות מתונות והדרגתיות באמרו שרק "כעבור זמן, כאשר יהיו היהודים רוב גדול, יהיו הם מוכנים להקים משטר מדיני שיהיה הולם את דרגת התפתחותה של הארץ ואת האידיאלים שלהם".

אך למעשה תבעה התנועה הציונית הרבה יותר מאשר מנהל בריטי אוהד ומשתף פעולה. היא ראתה בחזונה יישוב יהודי לאומי מודרני המפתח מוסדות שלטון עצמי ומקבל ייצוג נאות במוסדות הממשל; חוקה המכירה בעברית כשפה הרשמית של האוכלוסייה; ומשטר המכונן מועצה יהודית כזרוע מבצעת בעלת סמכות רבה בענייני חינוך, עלייה, הסדרי קרקעות, עבודות ציבוריות ועוד. תכנית שאפתנית עוד יותר נוסחה על-ידי צירי האסיפה המכוננת השלישית של נציגי היישוב ב-18 בדצמבר 1918. כ"ראשי פרקים לתכנית שלטון זמני בארץ-ישראל" תבעו נציגי היישוב כי בממשלת המאנדאט יתמנה סגן שר ("סגן נזיר") לענייני ארץ-ישראל מטעם ההסתדרות הציונית, שתוכר כ"באת כוח של עם ישראל ביחסו אל ארץ-ישראל" ותייסד חברה לאומית ליישוב הארץ. חברת צ'ארטר זו תקבל זכויות פוליטיות מרחיקות לכת, ובכללן: ארגון העלייה היהודית, בעלות על אדמות המדינה וארמות בלתי מיושבות, הזכות לניצול אוצרות הטבע, וכן זכויות "שלטון עצמי גמור ושלים" בכל העניינים הפנימיים של היישוב כקיבוץ לאומי. תכנית דומה, אף כי מתונה יותר, הגיש נחום סוקולוב ב-20 בינואר 1919 למשלח הבריטית לוועידת השלום.

המדינאים והעסקנים הציונים בארץ ובלונדון היו אפוא תמימי דעים ביחס למגמות הרצויות של התפתחות צביונו הפוליטי והמדיני של היישוב היהודי: לא אוטונומיה של מיעוט לאומי, אלא שלטון עצמי מדיני, שיינתנו לו כלים יעילים שיאפשרו לו לפתח בהדרגה את היישוב מגרעין של מדינה – למדינה. עסקני היישוב ראו ביישוב חברה לאומית אשר לה תודעה עמוקה של ייחוד לאומי. המסגרת הפוליטית הרצויה להם היתה חברה מאורגנת ברפוסים לאומיים-טריטוריאליים ודמוקראטיים-פארלאמנטאריים לפי המתכונת של הרמוקראטיות האירופיות, גם אלו הוותיקות וגם אלו שזוה מקרוב קמו, ובעיקר כהמשך למסורת הארגון הדמוקראטי-פארלאמנטארי של ההסתדרות הציונית מאז ימי הרצל.

מגמה משותפת זאת, דהיינו הרצון לכוון תחת השלטון הבריטי מערכת פוליטית בעלת מבנה דמוקראטי, עיצבה את הרפוסים הפוליטיים ואת התרכוח הפוליטית של היישוב היהודי בתקופת המאנדאט, ואת מורשתו בימים הבאים.

התכנית לשלטון זמני

התארגנות יישוב לאחר הכיבוש הבריטי

נסיונותיהם של עסקני היישוב בשלהי התקופה העות'מאנית להקים נציגות ארצית כוללת של היישוב לא עלו יפה. הגורם המרכזי בהנהגת היישוב לפני המלחמה, ועוד יותר במהלכה, היה "המשרד הארצישראלי" של ההסתדרות הציונית בהנהלתו של ד"ר ארתור רופין. אך גם המשרד הארצישראלי נחלש כשנות המלחמה ופעל בעיקר בהעברתו ובחלוקתו של הסיוע הכספי ליישוב השרוי במצוקה. הצהרת בלפור והכיבוש הבריטי של דרום הארץ – ובעיקר כיבוש ירושלים – דרכנו את אלה מעסקני היישוב שנשארו בארץ לזרו את התארגנות היישוב כגוף פוליטי מגובש בעל נציגות מוסכמת. ב-18 בנובמבר 1917, מיד אחרי כיבוש פתח תקוה בידי הבריטים, התכנסה שם אסיפה של נציגי גופים ציבוריים ופוליטיים שונים (ועד העדה היהודית ביפו, ועד תל אביב, מרכז ההסתדרות המורים, ההסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה, הגימנסיה העברית "הרצליה", נציגי מפלגות הפועלים ועוד). זו הכריזה על עצמה כעל "ועדה מסדרת זמנית", האמורה לזמן אסיפה מכוננת של היישוב. סמוך לכך, ב-2 בינואר 1918, כונסה האסיפה המכוננת הראשונה של יהודי ארץ-ישראל ביפו ובחרה "ועד זמני ליהודי ארץ-ישראל בשטח הנכבש", שמנה 36 חברים, האסיפה המכוננת השנייה התכנסה ביולי 1918, ובה השתתפו גם נציגי ועד הצירים, ואילו האסיפה המכוננת השלישית התכנסה בדצמבר 1918 וכוננה "מועצה ארצישראלית", ובה 114 חברים וועד זמני בן 32 חברים, שניסח את התכנית לשלטון זמני.

הבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה

אף שכבר האסיפה המכוננת הראשונה קבעה את מטרתה לארגן בחירות "ישירות, שוות, חשאיות, כלליות, בלי הבדל מעמד" (שאלת זכות ההצבעה לנשים לא הוכרעה), עברו שנתיים ימים, שבמהלכן נדחה הדבר שש פעמים, עד שנערכו הבחירות שקבעו את נציגותו הנבחרת של היישוב. הרחיות נבעו מן המגמה המוצהרת שאסיפת הנבחרים תהיה ארגון יציג של כלל היישוב, ובגלל הרצון לאפשר גם לרחיים, ובדאש וראשונה לתבדי המזרחי, להשתתף בהצבעה. המחנה הרחי התנגד להענקת זכות בחירה לנשים, ורק אחרי משא ומתן ממושך הסכימו הצדדים שבשכונות דתיות יצביעו גברים ונשים בקלפיות נפרדות. לבסוף התקיימו הבחירות ב-19 באפריל 1920, מכיוון שהשלטון הצבאי הבריטי אסר על כינוסה של אסיפת הנבחרים, התכנסה אסיפה זו לראשונה רק באוקטובר 1920. החוגים החרדיים, האנטי ציוניים, לא השתתפו בבחירות, והשלטון הבריטי הכיר בהם כעדה בעלת מעמד עצמאי הרשאית לקיים שירותים דתיים נפרדים. גיל הבחירה האקטיבי המינימאלי לאסיפת הנבחרים היה 20 שנה וגיל הבחירה הפאסיבי (גיל הנבחרים) המינימאלי – 25 שנה. המורד לציר היה 80 בוחרים, וכדי לאפשר את ייצוגם של יישובים קטנים, ניתן ייצוג גם לאלה שמספר תושביהם היה בין 20 ו-80 איש. המורד בקלפיות של החרדים היה 40 בלבד (רק בחירות 1925 נערכו לפי שיטה אזורית ולא ארצית). אסיפת הנבחרים נבחרה להלכה לארבע שנים, והיא בחרה בוועד לאומי, שמשך כהונתו היה להלכה שנה אחת ומספר חבריו עלה מ-36 בשנת 1920 ל-71 בתקופת אסיפת הנבחרים השלישית, ואחר ירד שוב בחקופת אסיפת הנבחרים הרביעית ל-42 חברים. הוועד הלאומי בחר את הנהלת הוועד הלאומי, שהיתה הגוף המבצע; זה מנה בין 8 ל-17 חברים. למעשה לא התכנסו אסיפות הנבחרים דרך קבע וכצורה סדירה, אלא בהפרישי זמן ניכרים, של שנה וחצי ואפילו של שלוש שנים וחצי, בין מושב למושב. הוועד הלאומי, לעומת זאת, התכנס באורח סדיר יותר, ואילו הנהלת הוועד הלאומי התכנסה בקביעות.

ב"ה.

אנכי

מעונין בשכונת חצר הנני מודיע בזה לוועד הלאומי של הקהלה היהודית (כנסת ישראל) בקשר עם ההקנות של הוקת הקהלות בהסעיפים 17 את 30, שהנני רוצה לא להיות כלול בהקלה היהודית המכונה כנסת ישראל.

חש ביום

נאם

הרושם במקום החתימה של

נאם

נאם

טופס הצהרה משנת 1928, שהחתום עליו מצהיר שאין הוא רוצה להיות חבר ב"כנסת ישראל".

— 3,816 (7.6%), לרוויזיוניסטים — 10,190 (20.2%), למפלגות האזרחיות — 5,054 (10%) ולגרש הרחי הצביעו 4,107 (8.1%).
מכלל 300,108 בעלי זכות בחירה הצביעו בבחירות לאסיפת הנבחרים הרביעית 202,448. מתוכם הצביעו למפלגות הפועלים 121,666 (59.75%), למפלגות העדתיות — 6,276 (3.1%), למפלגות האזרחיות — 41,875 (21.75%) ולמפלגות הדתיות — 31,050 (3.5%).

שיטת הבחירות אפשרה פיצול מפלגתי וסיעתי רב; יש שראו בזה ביטוי לחוסר בגרות פוליטית. רבות מן הרשימות לא היו מפלגות פוליטיות בעלות אידיאולוגיה, מצע וארגון. אלא רשימות קטנות שייצגו גופים ציבוריים בעלי אופי שונה, שמשך קיומן לא היה רב. אך היו שהבחינו בין מסורת הפיצול בגולה לאופי החיים הפוליטיים בארץ וסברו כי —

המפלגות שיש בקרבנו לא קמו באופן מלאכותי; כל אחת מהן יש לה שורש חיוני ופסיכולוגי. יש בינינו אדוקים וחופשיים; יש שכירים ויש נותני עבודה; יש איכרים. יש בעלי-בתים וחנויות שבעיה יש אינטליגנציה. יש, חוץ מזה, יש זמוכרח להיות, פירוד הדעת הגדול, השורר והסוער בימינו על כל ארץ וגם על כל נפש מסתכלה — הריב בין העיקר הפרטי והעיקר השחפני, בחייו הכלכליים של הציבור.

שיטת הבחירות העניקה יתרון לאותם גורמים פוליטיים וציבוריים שהתארגנו במסגרת כלל ארצית וביטאו אינטרסים ואידיאולוגיה כלל יישוביים ולאומיים, ולא אינטרסים מוגבלים ולוקאליים.

בבחירות לאסיפת הנבחרים השלישית הונהג הסדר מיוחד — הסדר קוריות בחירה מיוחדות, שהבטיחו לספרדים ולתימנים נציגות קבועה מראש-כוועד הלאומי, בלי קשר למספר הבוחרים בפועל מקרב שתי העדות. לבד מהרשימות העדתיות הגישו גם המפלגות הגדולות — מפלגות הפועלים והמפלגה הרוויזיוניסטית — רשימות עדתיות נפרדות (רשימת העובדים בקרב העדה הספרדית, רשימת פועלי ציון הספרדית ורשימה ספרדית על שם בורוכוב, משמאל, ותומכי נ'בוטניסקי מקרב בני ערות המזרח, מימין). הסדר זה בוטל בשנת 1944, ולכן לא הסכימו עסקני הספרדים לקחת חלק בבחירות, שסימנו את השפל הגדול בכוחן של הרשימות העדתיות. בבחירות לאסיפת הנבחרים הרביעית לא השתתפו גם ברית הציונים הכלליים, המפלגה הרוויזיוניסטית ורשימת האיכדים, שתבעו שינויים בשיטת הבחירות כדי להבטיח לעצמן ייצוג מרבי.

רק בשנות השלושים התארגנו מתלקותיו של הוועד הלאומי שעסקו בנושאים מוגדרים, מיעוטן תופפות למחלקות הסוכנות היהודית — כגון המחלקה המדינית, שחשיבותה היתה מועטת — ורוכן מטפלות בנושאים בעלי אופי יישובי מובהק. המחלקות שהועברו לרשות הוועד הלאומי היו מתלקת הבריאות ומחלקת החינוך, שתקציבה היה חלק עיקרי מתקציב הוועד הלאומי. מחלקות אחרות היו המחלקה לארגון הקהילות והרכנות, המחלקה לעבודה סוציאלית, המחלקה לתרבות (הוקמה ב-1935), המחלקה לעיתונות ולהסברה (מ-1940), המתלקה המוניציפאלית (מ-1944) והמחלקה לטיפול בחייל ובנוטר המשוחרר. תקציב ההוצאות של הוועד הלאומי עלה מ-4,966 לא"י ב-1930 ל-361,344 לא"י ב-1943/4, מתוכו 54% לצורכי חינוך. תקציב זה מומן כולו על-ידי היישוב בארץ. אסיפת הנבחרים והוועד הלאומי, שביטאו להלכה את המבנה והאופי הפוליטי של היישוב היהודי, לא היו למעשה הגורם המרכזי בעיצוב דמותו ובניהול חייו של היישוב.

התארגנות הוועד הלאומי וסמכויותיו

הרכב ההנהלה שיקף את התמורות שחלו ביחסי הכוחות הפוליטיים בתוך היישוב. בעור שבשנות העשרים היתה בהנהלת הוועד הלאומי נציגות גם לאישי ציבור שלא היו מזוהים עם מפלגה או רשימה. הרי משנות השלושים ואילך שיקפה הנהלת הוועד את יחסי הכוחות הפוליטיים, אף שעם חבריה עדיין נמנו דמויות בולטות שהיו מקובלות על הציבור בכללו. כגון פנחס דוטנברג, שעמד בראש הוועד בשנים 1929-1931, ועוד פרק זמן של עשרה חודשים בשנת 1939-1940.

ארבע פעמים בחר היישוב את נציגיו לאסיפת הנבחרים: באפריל 1920, בדצמבר 1925, בינואר 1931 ובאוגוסט 1944. מספר המצביעים מתוך בעלי זכות הבחירה יחסי הכוחות בתוך אסיפת הנבחרים משקפים את מגמות גידולו הדמוגרפי של היישוב, את המבנה הפוליטי המפוצל שלו ואת התמורות ביחסי הכוחות שהתחוללו בו כמרוצת התקופה. בבחירות באפריל 1920 השתתפו 20,160 מצביעים (70% מבעלי זכות הבחירה); בבחירות בדצמבר 1925 השתתפו רק 36,767 מצביעים (56.7% מבעלי זכות הבחירה); בינואר 1931 השתתפו 40,436 מצביעים (56.2% מבעלי זכות הבחירה); ובאוגוסט 1944 הצביעו 202,488 איש (67% מבעלי זכות הבחירה).

מכלל 64,764 בעלי זכות בחירה הצביעו בבחירות לאסיפת הנבחרים השנייה 36,767 (56.7%). מתוך זה זכו מפלגות תנועת הפועלים סך הכל ב-15,749 קולות (32.6% מכלל הקולות), המפלגות העדתיות זכו ב-5,677 קולות (16.3% מכלל הקולות), הרוויזיוניסטים זכו ב-2,489 קולות (6.7%), המפלגות האזרחיות זכו ב-9,742 קולות (26.3%) והמפלגות הדתיות זכו ב-2,323 קולות (1.6% מכלל קולות הבוחרים).

מכלל 89,656 בעלי זכות בחירה הצביעו בבחירות לאסיפת הנבחרים השלישית 50,436 (56.2%). מתוכם הצביעו למפלגות תנועת הפועלים 25,707 (52.2%), למפלגות העדתיות

תוצאות הבחירות לארבע אסיפות הנבחרים

כמה גורמים חברו יחד להחליש את מעמדו ואת סמכותו של הארגון הפוליטי היציג של היישוב בארץ: א) לאסיפת הנבחרים ולוועד הלאומי היו סמכויות מוגבלות ביותר, לפי "תקנות כנסת ישראל" של ממשלת המנדאט. הניסיון מצד חלק ממנהיגי היישוב, בעיקר אנשי תנועת העבודה הארץ-ישראלית, להפוך את הוועד הלאומי למעין ממשלה ריבונית בעלת סמכות ומרות כלל יישובית ואת כנסת ישראל לקהילה פוליטית שבסיסה טריטוריאלית-לאומי ולא אקסטרטוריאלית, נדחה על-ידי שלטונות המנדאט. הרפורט סמואל, שכליבראל התנגד להשתייכות דתית-קהלית בכפייה, הגביל את סמכויות הוועד הלאומי בכך שהכיר שלכל "כיתה או קיבוץ או יחיד" זכות לא להיות חלק מכנסת ישראל ורשות לנהל את ענייניו באופן עצמאי. הניצב העליון הראשון, ובעקבותיו תקנות כנסת ישראל מראשית 1928, הגבילו את סמכותה של אסיפת הנבחרים לדרן בשאלות מדיניות כלליות בקבעם — "מובן כי אין מעניינה של האסיפה לעסוק בשאלות הנוגעות לארץ-ישראל בשלמותה, אלא בעניינים הפנימיים של היישוב היהודי". המאבק שניהל הוועד הלאומי לקבל הכרה חוקית מצד שלטונות המנדאט הסתיים כאמור רק בסוף שנת 1927. המושג "חוקת הקהילות", שהיה בעל משמעות דתית-ערתית, הורחב אז למושג "כנסת ישראל", שהיה בעל משמעות טריטוריאלית יותר. כנסת ישראל התארגנה במסגרת "פקודת העדות הדתיות (וארגון)" משנת 1926, אבל היישוב היהודי העניק למושג זה תוכן ומשמעות לאומית; ואולם האופי הרתי שלו בא לידי ביטוי בהשתלבותם של המוסדות הדתיים בהסדר החוקי, כחלק בלתי נפרד ממנו ומן המבנה הפוליטי של חיי היישוב. השלטון הבריטי בארץ הכיר בוועד הלאומי כנציגות היישוב רק בעניינים פנימיים ובתחום מוגבל; ב) הוועד הלאומי היה חסר משאבים כספיים. תביעתו שיתור לו, במסגרת החוק, להטיל מיסוי חובה כללי נדחתה. המנדאט התיר רק לקהילות המקומיות להטיל אגרות שירותים על התושבים המקומיים. בהעדר משאבים כספיים לא היה בכוחם של הוועד הלאומי ומחלקותיו לנהל מדיניות פעילה ולגלות יזמה ומעורבות בתהליכי יצירת החברה והמשק של היישוב היהודי. להוציא את שירותי החינוך, הבריאות והסער; ג) גורמים שונים בתוך היישוב היו מעוניינים לסייג את כוחו של הוועד הלאומי, בשל התנגדותם לקיומו של מוסד שלטוני ריכוזי ובעל סמכויות, העשוי לפגוע באינטרסים לוקאליים (של המושבות והמועצות המקומיות), ובעיקר משום התנגדותם לקיומו של מוסד ריכוזי שההגמוניה בו עוברת בהדרגה לידי מפלגות הפועלים; ד) עיקר חולשתו של הוועד הלאומי נבעה מהיותה של נציגות התנועה הציונית — ההנהלה הציונית ואחר-כך הנהלת הסוכנות — הארגון העיקרי, היציג ובעל הסמכות, גם בתנועה הציונית וגם ביישוב וכלפי בריטניה. הנציגות הציונית פעלה ברוב התחומים כנציגת היישוב, ובכך "הפקיעה" מהנציגות הישירה של היישוב את "דיבונתה" כתכרה לאומית אוטונומית.

מוועד הצירים לסוכנות היהודית

בתחילת 1918 הוסכם בין הממשלה הבריטית והפעילים הציונים בלונדון (המשרד הציוני המרכזי עבר מקופנהגן ללונדון בתחילת 1919) על הקמת "ועד צירים לארץ-ישראל" (Zionist Mission to Palestine), שישמש בא כוחה של ההסתדרות הציונית בארץ ויעץ לממשל בכל העניינים הנוגעים ליהודי הארץ או היכולים להשפיע על הקמת הבית

הקמת
ההנהלה
הציונית

הלאומי. ועד הצירים הגיע לארץ באפריל 1918 בראשותו של נייצמן, ואתו קצין קשר פוליטי מטעם הממשלה, מייג'ור ו' אורמסבייג'ור, והוא פעל עד תחילת שנת 1921 בהרכב משתנה. בשלב הראשון פעל ועד הצירים במקביל למשרד הארצישראלי, אבל בתחילת 1919 מוסר הקשר בין ועד הצירים למשרד הארצישראלי, ובאוקטובר 1919 אוחדו שתי הנציגויות, ומנחם מנרל אויסקין בא לירושלים לעמוד בראש המוסד המאוחד.

ועד הצירים פעל גם כנציגות פוליטית של ההסתדרות הציונית וגם כנציגות היישוב כלפי השלטון הבריטי. בתחום הפוליטי התרכזו מאמציו במאבק במדיניות העוינת של הממשל הצבאי כלפי היישוב ובמניעת יצירתם של תקדימים בחיי יום-יום שיפגעו ברוחה של הצהרת בלפור כפי שהובנה על-ידי הציונים. ועד הצירים גם קבע את מדיניות השיקום והפיתוח של היישוב אחרי המלחמה ואת סדרי העדיפויות בהקצאת המשאבים הכספיים המוגבלים של התנועה הציונית. סדרי עדיפויות אלה ויעדי התקציב המצומצם נבחנו על-ידי "ועדת ראורגאניזציה", שחבריה היו יוליוס סימון, נחמיה דה לימה ורוברט סולה, שהגיעה ארצה בנובמבר 1920 והגישה את המלצותיה במאסר 1921. דעתה של הוועדה, שיש לצמצם את המעורבות הישירה של ההסתדרות הציונית בפיתוח הארץ ויישובה, נדחתה על-ידי הקונגרס הציוני הי"ב בקרלסבד, שהתכנס בספטמבר 1921. ההנהלה הציונית, שהורכבה במאי 1921, החליטה למעשה להמשיך בקו שהיה נקוט בידי נציגות התנועה בארץ למן ימי המשרד הארצישראלי בראשותו של ארתור רופין. כתוצאה מכך התארגנה מחדש הפעילות הציונית בארץ, ובראשה הוצבה הנהלה ציונית שהיתה חלק מהנהלה הציונית שמקום מושבה היה בלונדון; הרכבה שיקף את יחסי הכוחות בקונגרס הציוני, כלומר את תוצאות הבחירות בתנועה הציונית כולה. אחרי אוגוסט 1929 הפכה ההנהלה הציונית לחלק מהנהלת הסוכנות היהודית המורחבת, שהוקמה בתום הקונגרס הציוני ה"ז, ולאחר פולמוס נוקב נכללו בה גם הנציגים הלא-ציונים שבסוכנות.

הסוכנות היהודית המורחבת

ההנהלה הציונית במעמד של "סוכנות יהודית" (Jewish Agency), שעם חבריה נמנו אישים מרכזיים בהסתדרות הציונית ובחיי היישוב, לא ייצגה את היישוב אלא את העם היהודי, לפי סעיף 4 בכתב המנדאט. הסוכנות היהודית המורחבת קיבלה על עצמה את סמכויות ייצוג העם היהודי כלפי ממשלת בריטניה ואת התפקיד לגייס משאבים להעמקת המפעל הציוני בארץ. מכאן ואילך היא שניהלה את המאבק המדיני והדיפלומאטי של התנועה הציונית בארץ ובגולה. למעשה המשיכו הציונים — וההסתדרות הציונית — להיות הכוח המרכזי בסוכנות ונשיא ההסתדרות הציונית היה גם נשיא הסוכנות היהודית, וזאת לא כמעט בזכות העובדה שהלא ציונים הכירו בככורת הציונים בסוכנות היהודית ומינו בדרך כלל כנציגים להנהלתה אישים ציונים, אם כי בעלי תפיסה ציונית מחוונה. הסוכנות התארגנה כגוף ביצועי, כמחלקות שחפפו בחלקן את מחלקות ממשלת המנדאט ושפעילותן השתרעה על פני כל תחומי החיים והעשייה בארץ. המחלקות היו: המחלקה המדינית; מחלקת הכספים והגזברות; מחלקת העלייה; מחלקת ההתיישבות, העבודה, הארגון, המסחר והתעשייה; מחלקת החינוך; מחלקת הבריאות; מחלקת הביטחון (מ-1946). המחלקות החשובות ביותר היו המחלקה המדינית, מחלקת העלייה ומחלקת ההתיישבות. בראש המחלקה המדינית עמד פ' קיש (1923–1931) ואחריו חיים ארלוזורוב (1931–1933), משה שרתוק וגולדה מאירסון, והיא עסקה כמנעם עם ממשלת ארץ-ישראל ועם נציגים ערבים. חשיבותה של מחלקת העלייה הייתה נעוצה בהיותה מופקרת

המוסדות הדתיים, השלטון המוניציפאלי ומשפט השלום העברי

"חוקת הקהילות", שארגנה את כנסת ישראל לפי "פקודת העדות הדתיות (ואדגונן)" משנת 1926, הפכה את המוסדות הרתיים לחלק בלתי נפרד מהמערכת הפוליטית של היישוב. ועד הצירים, בראשותו של נייצמן, הוא שיוס את חידוש הרבנות בירושלים, אחרי שמשרת החכם באשי חדלה מלהתקיים עם חיסול השלטון העות'מאני, וזאת כדי לאפשר את שילובם של חלקים מן "היישוב הישן" ושל החוגים הרתיים בחיי היישוב, ובעיקר כדי שהציונות תזכה בלגיטימציה של לפחות חלק מהמחנה התורני. בשנת 1919 הוקם ביזמת ועד הצירים ו"ועד העיר ליהודי ירושלים" "משרד הרבנות לעדת ישראל בירושלים", שכלל שמונה מרכיבי העיר, מחציתם ספרדים ומחציתם אשכנזים; תקציבו מומן על-ידי ועד הצירים. על מעמדו של משרד הרבנות ערערו בתוקף החרדים האנטי-ציונים מקרב "היישוב הישן", שראו בו רבנות מטעם. התנגדות לרבנות הביאה להקמתו של "ועד העיר האשכנזי", שהפך אחרי-כך ל"עדה החרדית" הנברלת, שלא ראתה עצמה חלק מכלל מוסדות ישראל ומן היישוב היהודי המאורגן, ובראשה עמד "בית-דין צדק העדה האשכנזית". מעמד הרבנות בירושלים התחזק לאחר שהרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה קוק), רבה לשעבר של יפו ואישיות תורנית ראשונה במעלה, קיבל על עצמו לכהן כרבה של ירושלים ופעל להשתלבותה של הרבנות בחיי היישוב. על-פי יזמתו של הרקרט סמואל נתמנה גוף בוחר לבחירת רבנים ראשיים, וזה בחר בפברואר 1921 שני רבנים ראשיים – רב ראשי ספרדי, ששמר על התואר "ראשון-לציון" של החכם באשי מהתקופה העות'מאנית, ורב ראשי אשכנזי – ומועצת רבנות ראשית. "דבר המלך במועצתו לארץ-ישראל" מ-1922 העניק לבתי-הדין הרבניים סמכות שיפוטית בכל הנוגע למעמד האישי, בניגוד לדעת ההסתדרות הציונית, שתבעה בתזכיר מפורט בחתימת נייצמן שלא תיפספס הסמכות הזאת על מי שאינם מוכנים לכך ושיונהגו נישואין וגירושין אזרחיים. מעמדה של הרבנות הראשית נקבע בעיקר על-ידי הרב הראשי הרב קוק – ולאחר מותו ב-1935 על-ידי הרב הראשי ד"ר יצחק אייזיק הלוי הרצוג – והרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, הרב הספרדי הראשי השני (אחרי הרב יעקב מאיר). הרבנים הראשיים ניסו ליצור נקודות מפגש בין הציבור החילוני לבין הציבור הדתי, ולעתים אף התערבו (או הפעילו את מועצת הרבנות הראשית) כדי לנקוט עמדה בשאלות פוליטיות וציבוריות שעמדו על הפרק.

"חוקת הקהילות" והרבנות הראשית

הנהלת הסוכנות היהודית, 1937.

על חלוקת הקדוטיפיקאטים לפי ה"שדיוול" שנקבע על-ידי ממשלת המאנדאט ולפי מפתח מפלגתי. מחלקת ההתיישבות היתה הגוף האחראי למדיניות ההתיישבות של התנועה הציונית וליישומה, ובראש וראשונה להקצאת תקציבים להתיישבות ולפיתוח. מחלקת החינוך ומחלקת הבריאות הועברו לידי הוועד הלאומי בראשית שנות השלושים. בתקציבי הסוכנות היהודית חלו תמורות כמרוצת התקופה, בהתאם למצב גיוס ההון בקרב הציבור הציוני והיהודי בעולם כולו, בנסיבות מדיניות וכלכליות משתנות.

למעשה היתה ההנהלה הציונית (ואחריה הנהלת הסוכנות) ה"ממשלה" של היישוב היהודי בארץ. היא שימשה נציגותו כלפי חוץ ובתחומים רבים ומכריעים עיצבה את מדיניותו ואת סדרי חייו ורפואי התפתחותו. כוחה הפוליטי של ההנהלה הציונית בארץ בא לה לא רק משום שסמכותה היתה מעוגנת בכתב המאנדאט ומוכרת על-ידי השלטונות הבריטיים; הוא בא לה גם משום שייצגה את התנועה הציונית ואת מוסדותיה, וברשותה היו האמצעים והכלים לגיוס ההון הלאומי (קרן היסוד הוקמה ב-1920) ולהקצאתו, וכך יכלה לקבוע את סדרי הקדימויות של ההתיישבות הציונית ואת התפתחות החברה והמשק. אף שניהלה את סדרי חייה של קהילה כהנהגה פוליטית שיסודותיה וולונטאריים, הגבירה הנהלת הסוכנות את סמכותה ואת כוחה. תרמו לכך התרבות הפוליטית המשותפת ליישוב היהודי והיעדים הציוניים-הלאומיים המוסכמים על הכל, וכן התפתחות היישוב כחברה לאומית והתעצמותו. לגיבוש כוחה כ"ממשלת היישוב" הגיעה הסוכנות היהודית בשנות המרד הערבי ובשנות מלחמת העולם השנייה ולאחריה, אז עסקה בהטלת מיסוי כללי מרצון, בגיוס בני היישוב לצבא הבריטי, בקיום ופיקוח על כוח מגן בלתי לגאלי מבחינה פורמאלית ("ההגנה"), ביזימת מדיניות התיישבותית מתוכננת לפי שיקולים פוליטיים ואסטרטגיים ברחבי הארץ ובמשימות לאומיות-כלליות נוספות.

מעמדה של הסוכנות היהודית

בעוד שבשנות העשרים הורכבה ההנהלה הציונית בעיקר מנציגי ההסתדרות הציונית בתוך לארץ, הנה בשנות השלושים, וליתר דיוק למן הבחירות לאסיפת הנבחרים השלישית ולקונגרס הציוני הי"ז ב-1931, חלה תמורה רבת משמעות ביחסי הכוחות. משקלו של היישוב בתנועה הציונית גדל והלך בהתמדה, הן בשל התעצמותו הדמוגרפית והן בשל העובדה שהחל ב-1921 היה ערכו של שקל ציוני שנשקל בארץ-ישראל כפול ממשקלו של שקל ציוני שנשקל בגולה. עובדה זאת תיזקה ונתנה תוקף ממשי לתורעת הייחור הלאומי ולבכורה של היישוב היהודי בארץ. בתוך כך חלה גם עלייתה של מפא"י להגמוניה ביישוב ובתנועה הציונית, בשנים 1931–1933, כתוצאה מגידול כוחה בארץ והפיכתה לגורם המכריע בבחירות לקונגרסים בתוך לארץ. (ב-1931 קיבלה תנועת העבודה הארץ-ישראלית 29% מהקולות, ואילו ב-1933 קיבלה 44% וב-1935 48.8%, וכך הפכה להיות המפלגה הדומיננטית בארץ.) עתה נוצרה זהות בין מוקדי הכוח הפוליטי במוסדות הלאומיים, כלומר בהנהלת הסוכנות ובוועד הלאומי. התוצאה העיקרית של התפתחות זאת היתה ההגמוניה של היישוב במוסדות התנועה הציונית, הגמוניה שבראשה עמדה מאותה עת ואילך תנועת העבודה הארץ-ישראלית ובראשה מפא"י. מנהיגות התנועה הציונית היתה זהה אז במידה רבה עם מנהיגות היישוב מבחינה אישית ומבחינה פוליטית. כתוצאה מכך הונהגו ענייניה של התנועה הציונית מארץ-ישראל ועל-ידי מנהיגי היישוב. השיקול המרכזי שהנחה אותם היה הבטחת התבססותו והתעצמותו של היישוב היהודי בארץ.

בכורת היישוב וההגמוניה של מפא"י

המוסדות הדתיים, השלטון המוניציפאלי ומשפט השלום העברי

"חוקת הקהילות", שארגנה את כנסת ישראל לפי "פקודת העדות הרתיות (וארגון) משנת 1926, הפכה את המוסדות הדתיים לחלק בלתי נפרד מהמערכת הפוליטית של היישוב. ועד הצירים, בראשותו של נייצמן, הוא שיוס את חידוש הרבנות בירושלים, אחרי שמשורת החכם באשי חדלה מלהתקיים עם חיסול השלטון העות'מאני, וזאת כדי לאפשר את שילובם של חלקים מן "היישוב הישן" ושל החוגים הדתיים בחיי היישוב, ובעיקר כדי שהצינונות תזכה בלגיטימציה של לפחות חלק מהמחנה התורני. בשנת 1919 הוקם ביזמת ועד הצירים ו"ועד העיר היהודי ירושלים" "משרד הרבנות לעדת ישראל בירושלים", שכלל שמונה מרבני העיר, מחציתם ספרדים ומחציתם אשכנזים; תקציבו מומן על-ידי ועד הצירים. על מעמרו של משרד הרבנות ערערו בתוקף החררים האנטי-ציונים מקרב "היישוב הישן", שראו בו רבנות מטעם. התנגדות לרבנות הביאה להקמתו של "ועד העיר האשכנזי", שהפך אחרי-כך ל"עדה החרדית" הנבדלת, שלא ראתה עצמה חלק מכלל מוסדות ישראל ומן היישוב היהודי המאורגן, ובראשה עמד "בית-דין צדק העדה האשכנזית". מעמד הרבנות בירושלים התחזק לאחר שהרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה קוק), רבה לשעבר של יפו ואישיות תורנית ראשונה במעלה, קיבל על עצמו לכהן כרבה של ירושלים ופעל להשתלבותה של הרבנות בחיי היישוב. על-פי יזמתו של הרקרט סמואל נתמנה גוף כוחר לבחירת רבנים ראשיים, וזה כחר בפברואר 1921 שני רבנים ראשיים – רב ראשי ספרדי, ששמר על התואר "ראשון לציון" של החכם באשי מהתקופה העות'מאנית, ורב ראשי אשכנזי – ומועצת רבנות ראשית. "דבר המלך במועצתו לארץ-ישראל" מ-1922 העניק לבתי-הדין הרבניים סמכות שיפוטית ככל הנוגע למעמד האישי, בניגוד לדעת ההסתדרות הציונית, שתבעה בתזכיר מפורט בחתימת נייצמן שלא תיפסד הסמכות הזאת על מי שאינם מוכנים לכך ושיונהגו נישואין וגירושין אזרחיים. מעמדה של הרבנות הראשית נקבע בעיקר על-ידי הרב הראשי הרב קוק – ולאחר מותו ב-1935 על-ידי הרב הראשי ד"ר יצחק אייזיק הלוי הרצוג – והרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, הרב הספרדי הראשי השני (אחרי הרב יעקב מאיר). הרבנים הראשיים ניסו ליצור נקודות מפגש בין הציבור החילוני לבין הציבור הדתי, ולעתים אף התערבו (או הפעילו את מועצת הרבנות הראשית) כדי לנקוט עמדה בשאלות פוליטיות וציבוריות שעמדו על הפרק.

"חוקת הקהילות" והרבנות הראשית

הנהלת הסוכנות היהודית, 1937.

על חלוקת הקרטופיקאטים לפי ה"שדיוול" שנקבע על-ידי ממשלת המאנדאט ולפי מפתח מפלגתי. מחלקת ההתיישבות היתה הגוף האחראי למדיניות ההתיישבות של התנועה הציונית וליישומה, ובראש וראשונה להקצאת תקציבים להתיישבות ולפיתוח. מחלקת החינוך ומחלקת הבריאות הועברו לידי הוועד הלאומי בראשית שנות השלושים. בתקציבי הסוכנות היהודית חלו תמורות במרוצת התקופה, בהתאם למצב גיוס ההון בקרב הציבור הציוני והיהודי בעולם כולו, בנסיבות מדיניות וכלכליות משתנות.

למעשה היתה ההנהלה הציונית (ואחריה הנהלת הסוכנות) ה"ממשלה" של היישוב היהודי בארץ. היא שימשה נציגתו כלפי חוץ ובתחומים רבים ומכריעים עיצבה את מדיניותו ואת סדרי חייו ורפואתו. כוחה הפוליטי של ההנהלה הציונית בארץ בא לה לא רק משום שסמכותה היתה מעוגנת בכתב המאנדאט ומוכרת על-ידי השלטונות הבריטיים; הוא בא לה גם משום שייצגה את התנועה הציונית ואת מוסדותיה, וכרשותה היו האמצעים והכלים לגיוס ההון הלאומי (קרן היסוד הוקמה ב-1920) ולהקצאתו, וכך יכלה לקבוע את סדרי הקדימויות של ההתיישבות הציונית ואת התפתחות החברה והמשק. אף שניהלה את סררי חייה של קהילה כהנהגה פוליטית שיסודותיה וולונטאריים, הגבירה הנהלת הסוכנות את סמכותה ואת כוחה. תרמו לכך התרבות הפוליטית המשותפת ליישוב היהודי והיערים הציוניים-הלאומיים המוסכמים על הכל, וכן התפתחות היישוב כחברה לאומית והתעצמותו. לגיבוש כוחה כ"ממשלת היישוב" הגיעה הסוכנות היהודית בשנות המרד הערבי ובשנות מלחמת העולם השנייה ולאחריה, אז עסקה בהטלת מיסוי כללי מרצון, בגיוס בני היישוב לצבא הבריטי, בקיום ופיקוח על כוח מגן בלתי לגאלי מבחינה פורמאלית (ה"הגנה"), ביזימת מדיניות התיישבותית מתוכננת לפי שיקולים פוליטיים ואסטרטגיים ברחבי הארץ ובמשימות לאומיות-כלליות נוספות.

מעמדה של הסוכנות היהודית

בעור שבשנות העשרים הורכבה ההנהלה הציונית בעיקר מנציגי ההסתדרות הציונית בחוץ לארץ. הנה בשנות השלושים, וליתר דיוק למן הבחירות לאסיפת הנבחרים השלישית ולקונגרס הציוני הי"ז ב-1931, חלה תמורה רבת משמעות ביחסי הכוחות. משקלו של היישוב בתנועה הציונית גרל והלך בהתמדה, הן בשל התעצמותו הדמוגרפית והן בשל העובדה שהחל ב-1921 היה ערכו של שקל ציוני שמשקל בארץ-ישראל כפול ממשקלו של שקל ציוני שמשקל בגולה. עובדה זאת חיזקה ונתנה תוקף ממשתי לתודעת הייחוד הלאומי ולבכורה של היישוב היהודי בארץ. בתוך כך חלה גם עלייתה של מפא"י להגמוניה ביישוב ובתנועה הציונית, בשנים 1931-1933, כתוצאה מגידול כוחה בארץ והפיכתה לגורם המכריע בבחירות לקונגרסים בחוץ לארץ. (ב-1931 קיבלה תנועת העבודה הארץ-ישראלית 29% מהקולות, ואילו ב-1933 קיבלה 44% וב-1935 48.8%, וכך הפכה להיות המפלגה הדומיננטית בארץ). עתה נוצרה זהות בין מוקדי הכוח הפוליטי במוסדות הלאומיים, כלומר בהנהלת הסוכנות ובוועד הלאומי. התוצאה העיקרית של התפתחות זאת היתה ההגמוניה של היישוב במוסדות התנועה הציונית, הגמוניה שכראשה עמדה מאותה עת ואילך תנועת העבודה הארץ-ישראלית ובראשה מפא"י. מנהיגות התנועה הציונית היתה זהה אז במידה רבה עם מנהיגות היישוב ומבחינה אישית ומבחינה פוליטית. כתוצאה מכך הונהגו ענייניה של התנועה הציונית מארץ-ישראל ועל-ידי מנהיגי היישוב. השיקול המרכזי שהנחה אותם היה הכשחת התבססותו והתעצמותו של היישוב היהודי בארץ.

בכורת היישוב וההגמוניה של מפא"י

בצר הרבנות הראשית פעלו רבנויות מקומיות של הקהילות היהודיות בערים הגדולות ומועצות דתיות שתפקידן היה להעניק את השירותים הדתיים.

**השלטון
המוניציפאלי**

השלטון המקומי בארץ-ישראל בתקופת המאנדאט התפתח במסגרת התחיקה המוניציפאלית המאנדאטורית למן 1920 ואילך. תחיקה זאת קבעה את המסגרות של השלטון המקומי – עירייה ומועצה מקומית – ואת סדרי הבחירות להנהלת הרשות המקומית. העובדה שזכות הבחירה לרשות המקומית ניתנה רק למשלמי מס עירוני ולא לדיירי משנה העניקה יתרון במגזר המוניציפאלי ל"מחנה האזרחי", ששלט בעיקר במושבות הגדולות, ורוב הזמן גם בתל אביב. השלטון המקומי בערים ובמועצות מקומיות העניק למחזיקים בו עמדת כוח מסוימת, בעיקר משום העובדה שהרשות המקומית, ובעיקר בתל אביב, היה מוסד בעל תקציבים, מעסיק וספק של מקומות עבודה. אך במישור הפוליטי הכלל-ארצי לא הפך השלטון המוניציפאלי למוקר כוח חשוב.

**בית-משפט
השלום
העברי**

מקור ייחודו של השלטון העצמי היהודי היה אמור להיות המשפט העברי, שנתפס בעיני בני היישוב כמבטא את המסורת הלאומית-תרבותית היהודית העצמאית וכמי שעמיד לעצב את אורח החיים ואת נוהלי החיים של החברה היהודית ואי-תלותה. ב-1918 החליטה האסיפה המכוננת להקים מחדש את בית-משפט השלום העברי, שהוקם בתקופת השלטון העות'מאני בשנים 1909–1910, וועד הצירים יזם ומימן מערכת שיפוטית עצמאית בעלת שלוש ערכאות: בתי-משפט מדרגה ראשונה (עירוניים או מקומיים), בתי-משפט מחוזיים ובית-משפט עליון. אך בשנות השלושים והארבעים ניכרה נטייה אצל רוב בעלי הדין לפנות לבתי-המשפט המאנדאטוריים הכלליים. המערכת השיפוטית המאנדאטורית הוכרה כמערכת מקצועית וחסרת פניות בדיונים אזרחיים ופליליים. לרשות מערכת שיפוטית זאת עמד גם כוח להוצאה לפועל של החלטות בית-המשפט והפעלת מערכת ענישה, ובכלל זה בתי-סוהר. אנשי היישוב העריפו אפוא לפנות לבתי-הדין המאנדאטוריים ובכך גם להימנע מהעמקת המחלוקת והקיטוב בדבר אופיו של המשפט העברי והעצמאי ומירת הזדקקותו להלכה מזה ולמשפט החילוני-המוררני מזה. בית המשפט המאנדאטורי אף לא היה מעורב – ולא היה חשוד במעורבות – בוויכוחים הפוליטיים והרעיוניים שפילגו את היישוב. כתוצאה מכך לא התפתחה ביישוב העברי – בצד המערכות האחרות – מערכת עצמאית של בתי-משפט עבריים, אף שבראשית החקופה נראתה מערכת זו כאחד היסודות החשובים והחיוניים של שלטון עצמי ושל חיים לאומיים שלמים, לא פחות מחינוך עברי וחברות עברית, ומשפט השלום העברי הוולונטארי נחל למעשה כישלון חרוץ.

היערכות התנועות הפוליטיות והמפלגות ביישוב ותפקידן ביצירת הבית הלאומי

ראשיה התגבשותה של מערכת התנועות הרעיוניות בהסתדרות הציונית היתה בימי הרצל, וב-1907 הכירה ההסתדרות הציונית רשמית באיגורים ובזרמים בעלי אופי מפלגתי-רעיוני בתוכה. בשנים אלה (1902–1905) התגבשו תנועת המזרחי, כזרם מרכזי בתוך ההסתדרות

**מזרמים
למפלגות**

הציונית, ופועלי ציון – תחילה כתנועה פוליטית מחוץ להסתדרות הציונית ואחר-כך כסיעה בתוכה. אך הבסיס העיקרי של ההתארגנות בתוך ההסתדרות הציונית היה של משלחות ארציות (*landsmannschaften*) ושל זרמים. דק בשנות העשרים, עם התגבשותה של תנועת העבודה הציונית, הופעתו של הרעיוניזם (1925) והתגבשות הציונים הכלליים – תחילת כתנועה מאוחדת (1931–1935) ואחר-כך כשתי תנועות נפרדות – קיבלה ההסתדרות הציונית צביון של פדרציה של מפלגות פוליטיות. תהליך הפוליטיזציה במחנה הציוני לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה בא אפוא רק במאותר על ביטוי בהסתדרות הציונית. מחוצה לה התגבש בעיקר המערך של המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות, שמרכזן היה אז ברוסיה ערב המהפכה, בזמן המהפכה ולאחריה.

הנסיונות לארגון השלטון העצמי היהודי בעקבות הכיבוש הבריטי והרחף הרעיוני והארגוני של העלייה השלישית הראדיקאלית הביאו לתמורות בארגון המפלגתי ביישוב. באביב 1919 התאחדו פועלי ציון עם הבלתי מפלגתיים מאנשי העלייה השנייה למפלגה חדשה בשם "אחדות העבודה", ובה בעת נעשה בקרב החוגים האזרחיים ניסיון ראשון להקים מפלגה פוליטית, היא "ההסתדרות האזרחית".

בסופו של תהליך הקיפה ההיערכות המפלגתית והפוליטית את כל שכבות הציבור היהודי, שיסדו גופים פוליטיים ייצוגיים מסוגים שונים; החשובים שבהם היו בעלי אופי מפלגתי מובהק, והאחרים – בעלי אופי של מסגרת לייצוג אינטרסים מוגדרים ומצומצמים. המסגרת המפלגתית שבה התארגן היישוב הניעה את הגורמים הציבוריים המרכזיים להתארגן כמפלגות המסוגלות להתמודד על עמדה ועל השפעה במתכונת של מפלגה בעלת חברים רשומים, ארגון ומנגנון מפלגתי, משאבים, אמצעי תעמולה ויכולת להעניק תגמולים ושירותים בתחום הכלכלי והחברתי. המפלגות הגדולות נערכו לא רק כדי להתמודד על הייצוג ועל השלטון במוסדות היישוב ובמוסדות ההסתדרות הציונית, אלא גם כדי להוות מסגרת הקולטת עלייה, המספקת תעסוקה, המבטיחה כיסוחן סוציאלי ועוד.

**בין תנועה
למפלגה**

על רקע זה נוצרו שני טיפוסים של מפלגות ושל פעילות פוליטית וציבורית. בקצה האחד של ההיערכות הפוליטית ניצבו רשימות וקבוצות בעלות אופי "יישובי" מובהק, שהשתתפו רק בבחירות לאסיפות הנבחרים, שמשך קיומן היה קצר והשפעתם מועטת בדרך כלל – לבד מאותן רשימות שייצגו קבוצות כלכליות חזקות כמו "התאחדות האיכרים"; ואילו בקצה השני ניצבו המפלגות הגדולות והחשובות, שייצגו למעשה תנועות חברתיות והשקפות אידיאולוגיות בעלות שורשים עמוקים בתוכה היהודית כגולה וביישוב כבית לאומי. מעמדן של מפלגות אלו הושפע מכוחן ביישוב מזה ובמחנה הציוני ובהסתדרות הציונית מזה. בגולה היה להן עורף תנועתי מאורגן ורחב, ואילו בארץ היו תחומי פעילותן מקיפים ומגוונים. למעשה המפלגות הן שחרמו תרומה מכרעת להפיכת היישוב לחברה פוליטית ולתהליך יצירת הבית הלאומי, שכן הן פעלו גם בתחום המשקי, החינוכי והתרבותי, נוסף על התחום הפוליטי והרעיוני.

המפלגות היו חלק ממסגרת רחבה יותר – זו של התנועה; הן היו בה אמנם גורם רומינאנטי, מדריך ומנהיג, אך התנועה החברתית-פוליטית היתה מורכבת – נוסף עליהן – גם מתנועות נוער, מארגונים כלכליים וחברתיים, ממוסדות תרבות, מעיחונות

היה כוחן האלקטוראלי של מפלגות המחנה האזרחי קטן בהרבה, גם אם לא נביא כחשבון את הפיצול הרב שאפיין מחנה זה. למגמה זו תרמה גם שליטתן של מפלגות הפועלים על שני שלישים ממכסות העלייה לפי קריטריון C, שחולקו לפי מפתח מפלגתי למן שנת 1925 ואילך. על ההתאמה בין הגירול המספרי בארץ לבין הגידול המספרי בגולה אנו למדים מיחסי הכוחות בבחירות לקונגרס ההכרעה באוגוסט 1933: סיעת העבודה קיבלה בבחירות אלו בארץ-ישראל 40,584 קולות, לעומת 222,058 קולות בבחירות לקונגרס: הצה"ר קיבלה בארץ 3,943 קולות ובבחירות לקונגרס – 88,263 קולות. המזרחי קיבל בארץ 1,734 קולות ובבחירות לקונגרס – 65,568 קולות. בין מספר הקולות שקיבלו המפלגות האחדות – להוציא את סיעת העבודה – בארץ ובגולה יש פער יחסי גדול. מרכזן הדמוגראפי האלקטוראלי של המפלגות הציוניות הללו נמצא רובו ככולו במזרח אירופה.

ריכוזי המפלגות, העדר מפלגת רוב, התהליך הרמוקראטי של הקמת המוסדות, המבנה הרואלי של המוסדות הלאומיים וקיום המערכת הפוליטית העצמית במסגרת השלטון המאנדאטורי – כל אלה חייבו את המפלגות המרכזיות להקים קואליציה שלטונית. בעוד שהחברה והמשק בכית הלאומי היו בעלי אופי פלוראליסטי, ובמרכז הפעילות הכלכלית (בעיקר הפעילות העירונית-תעשייתית) עמד הסקטור הפרטי, היתה ההגמוניה הפוליטית משנות השלושים ואילך נתונה בידי מפלגות הפועלים, ובראשן מפא"י. אך הגמוניה זאת חייבה את מפא"י למדיניות פראגמטית ולשיתוף פעולה עם מפלגות אחרות, ובראשן המזרחי ומפלגות המחנה האזרחי.

תנועת העבודה הארץ-ישראלית: בין לאומיות לסוציאליזם

במרוצת שנות העשרים צמחה בהדרגה ההגמוניה של מפלגות הפועלים ביישוב ונקבע מעמד הבכורה שלהן בתודעה הציונית וכמעשה הציוני. תהליך זה היה משולב וריב-מדי. תחילתו בייסוד אחדות העבודה ב-1919, בהכרה בככורתה של ההתיישבות העובדת כוועידת לונדון משנת 1920 ובייסודה של ההסתדרות הכללית באותה שנה; והשלמתו בהקמת מפא"י ב-1930 ובצבירת העצמה האלקטוראלית בבחירות של שנת 1931 ושנת 1933. שהפכו את מפא"י למפלגה המרכזית בציונות וביישוב. היתה אפוא חפיפה בין התחזקות מעמדו של היישוב בתנועה הציונית לכיין התחזקותן של מפלגות הפועלים ביישוב ובתנועה הציונית כולה.

הדרך להגמוניה פועלית. ועידת היסוד של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, ינואר 1930.

אחדות העבודה, הבעל הצעיר, מפא"י

ועוד. לכל אחת מהן היתה תרבות פוליטית ומערכת ערכים משותפת, וחלקן – מפלגות הפועלים – היו מאורגנות בארץ במסגרת על-מפלגתית (ההסתדרות הכללית) ובמערכת מפלגתית לצורך ייצוג ובחירות, ובגולה היו שותפות בפעילות פוליטית וציבורית במסגרת הסתדרות "החלוץ" ועוד.

המפלגות והרשימות האזרחיות ביישוב לא הצליחו ליצור מסגרת מלוכרת כזאת, וזיקתן למפלגות הציוניות-הכלליות בגולה היתה רופפת. לתנועה הרוויזיוניסטית, לעומת זאת, היה עורף ציבורי מאורגן ונרחב בגולה (בית"ר ו"כרית החייל"), אך ביישוב בארץ היה כוחה המספרי מועט, יחסית לכוחה בגולה. למפלגות המזרחי והפועל המזרחי היתה מסגרת משותפת אחת – "תנועת המזרחי העולמי" – והוא הדין באגודת ישראל.

המפלגה הפוליטית היתה הארגון המרכזי בחיי היישוב. במוסדות המפלגתיים נידונו והוכרעו שאלות מדיניות חשובות וערובה המדיניות המפלגתית בתחומים השונים; מדיניות זו חייבה את נציגי המפלגות במוסדות הלאומיים. שייכות מפלגתית, שהיתה תוצאה של תודעה פוליטית והזדהות רעיונית לא פחות מאשר של מוצא חברתי, הפכה את המפלגה למסגרת חברתית ותרבותית. המפלגות השונות ביישוב, ואף בתוך אותה תנועה עצמה, הצטיינו בקווי אופי יחודיים של תרבות פוליטית וגיבוש פוליטי. המבנה המוסדי של היישוב העניק למפלגות תשיבות רבה, והמפתח המפלגתי הוא שהכריע בתחומים רבים. חלוקת העבודה, למשל, נעשתה לפי מפתח מפלגתי, ולמן 1925 נעשתה לפיו גם חלוקת רשימות העלייה לקאטגוריה של "עובדים", שם נקבע הסדר שקבע את איוש משרדי העלייה בארצות השונות לפי יחסי הכוחות בבחירות לקונגרס הציוני באותה ארץ. המעורבות העמוקה בתהליכי יצירת הבית הלאומי, על רקע התהליכים והמגמות בהיסטוריה היהודית ובתנועה הציונית, החריפו את המתח והיריבות המפלגתית. שחררו לכל רקמות החיים. מתח זה, שנבע מניגודים בהשקפת עולם, בערכים, בסמלים ובאינטרסים חברתיים-כלכליים, בתפיסת המדיניות הציונית בשאלות היסוד וכן מתרבות פוליטית שונה, יצר מוקדי עימות קבועים והגיע לשיאו ביוני 1933, עת הואשמו חברים בכרית הבריונים שבתנועה הרוויזיוניסטית באחריות לרציחתו של חיים ג'רלז'ורוב, ואתם הוטחה ההאשמה בתנועה הרוויזיוניסטית כולה. הצל הככר והקודר של רצה זה למרות זיכרים של הנאשמים הוטל על המערכת הפוליטית הציונית והיישובית למשך שנים רבות. התהליך שבו נדרשה המפלגה הפוליטית להרחיב את תחומי פעילותה מעבר לעיסוק הפוליטי ה"טהור" מסתבר על-פי העובדה שגם מפלגות ותנועות אחדות נדרשו להרחיב את תחומי פעילותן, אם כדי לארגן את המעמד הבינוני ואם כדי לארגן את שכבת הפועלים השכירים שהשתייכה אליהן. כך נוצרו ארגוני פועלים עצמאיים בצד כל המפלגות המרכזיות ביישוב, ואתם קופות חולים, מוסדות משקים ועוד.

תחומי הפעילות

כוחן האלקטוראלי של המפלגות ביישוב היה מעוגן בהיקפה של השכבה החברתית שאותה ביטאו וייצגו. מעמדה המרכזי של תנועת העבודה, למן סוף שנות העשרים ואילך, היה אפוא פועל יוצא מגורלה המוחלט והיחסי של העלייה העובדת בתוך העלייה היהודית. גירולן של מפלגות העבודה וגידולה של ההסתדרות הכללית חופפים לגידול כממרי העלייה העובדת ולגידולו של מעמד הפועלים (הפועלים העירוניים ואנשי ההתיישבות העובדת). מספרם של העולים "בעלי ההון" היה נמוך יותר, וכתוצאה מכך

מקור הכוח האלקטוראלי

ועידה 6 (1945)	ועידה 5 (1942)	ועידה 4 (1934)	ועידה 3 (1927)	ועידה 2 (1923)	
53.8	69.3	81.6	—	—	מפא"י (מ-1930)
—	—	—	53.8	47.0	אחדות העבודה
11.8	—	—	—	—	התנועה לאחדות העבודה (מ-1944)
—	—	—	26.8	23.0	הפועל הצעיר (עד 1930)
15.5	19.2	8.0	—	3.4	השומר הצעיר
—	—	—	—	6.2	גדוד העבודה
—	7.8	8.1	6.9	—	פועלי ציון שמאל (שני הזרמים)
—	—	—	—	4.0	פרקצית הפועלים (מפ"ס)
—	—	—	2.0	—	אופוזיציה שמאלית (ה"שמאל" בגדוד העבודה)
—	—	—	4.0	—	גוש שמאל (קומוניסטים)
—	2.2	—	—	—	הרשימה הפרולטרית (קומוניסטים)

מספר החברים בהסתדרות הכללית (כולל נשים) היה: ב-1923 — 8,394, ב-1934 — 48,060, ב-1942 — 126,300 וב-1945 — 151,860.

לפיכך זכאי וראוי מעמד הפועלים, המאורגן במפלגותיו ובהסתדרותו, למעמד של בכורה והגמוניה בהסתדרות הציונית וכן זכאי הוא וחייב לעצב את דמותו של הבית הלאומי על-פי רעיונותיו.

מתוך הנחת יסוד זאת הציעו מפלגות הפועלים בזמנים שונים ובנסיבות שונות כמה הגדרות לתפקידו הלאומי של מעמד הפועלים. התמורות שחלו בהגדרות אלו היו פועל יוצא ממורשת איריאולוגית, מתרבות פוליטית, מתגובה שונה על מגמות צמיחתו של היישוב היהודי ומן השינוי בצרכים ובמעמד של מפלגות הפועלים ביישוב ובהסתדרות הציונית. אח הקוטב השמאלי-המהפכני ייצגו במשך חקופת המאנדאט פועלי ציון שמאל לסייעותיהם; תפקידו של מעמד הפועלים, כפי שהוגדר ב"מצע רמלה" ("הפלאטפורמה הרמלאית") של פועלי ציון משנת 1906, הוא להיאבק על כיבוש השלטון ביישוב כדרך פוליטית, כדי לכוון באמצעות "מלחמת המעמדות" חברה סוציאליסטית על חורבותיה של החברה הבורגנית-קאפיטאליסטית. בתכנית זאת — אם כי מדורגת בשלבים — רגלה גם מפלגת השומר הצעיר המארכסיסטית-מהפכנית להלכה.

בקוטב השני נמצא "הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי", שאותו הגריר פרל פֶּצְנֶלְסוֹן ב"סוציאליזם של יצרנים", הנאבק לא על השליטה על אמצעי הייצור שכבר קיימים, אלא על יצירתם של אמצעי ייצור לאומיים שעדיין אינם קיימים כלל. לפי הגדרה זו תפקידו של מעמד הפועלים המאורגן הוא ליצור את החברה היהודית החדשה מיסודותיה, מכיוון שבארץ-ישראל אין בנמצא משק קאפיטאליסטי יהודי. החברה החדשה הזאת תיבנה בסיועו של ההון הלאומי ולפי עקרונות סוציאליסטיים. מן ההיבט הפוליטי חייב "הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי" את השתתפותן של מפלגות הפועלים בהסתדרות הציונית

הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי

מבחינת ההיערכות הפוליטית היה הקו המרכזי במערכת הפוליטית של תנועת העבודה משנת 1919 ועד שנת 1944 קו של איחוד הכוחות. ראשיתו בייסודה של אחדות העבודה והמשכו באיחודן של אחרות העבודה והפועל הצעיר למפלגה אחת, "מפלגת פועלי ארץ-ישראל" (מפא"י) ב-1930 — אקט שהפך את מפא"י לגרולה שבמפלגות הפועלים. בשנת 1944 חל פילוג במפא"י כאשר שתי קבוצות אופוזיציוניות — הקיבוץ המאוחד מזה וסיעה ב' מזה — פרשו והקימו את "התנועה לאחדות העבודה".

האופוזיציה ה"שמאלית" למפא"י היתה השומר הצעיר ופועלי ציון שמאל. השומר הצעיר נוסד כתנועת נוער מחנכת ערב מלחמת העולם הראשונה והתגבש בארץ כתנועה חלוצית מגשימה, שבה ממלא הקיבוץ את תפקיד המפלגה. בשנת 1927 הקים השומר הצעיר את "הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר", וב-1936 את "הליגה הסוציאליסטית" (יתד עם יסודות מארכסיסטיים-ציוניים) בעיר; ב-1946 הקים את "מפלגת הפועלים השומר הצעיר". הגוף השני הוקם תחילה על-ידי קבוצה מפועלי ציון שלא הצטרפה לאחדות העבודה, בשם מפ"ס ("מפלגת הפועלים הסוציאליסטית"), שאליה הצטרפו חברים מהפלג השמאלי של "הברית העולמית של פועלי ציון", שהתפלגה ב-1920, ואלה הקימו את מפס"ע ("מפלגת הפועלים הסוציאליסטית העברית"). כשהפכה מפלגה זאת ל"סקציה היהודית" של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית במאוס 1921. הקימו אלה מבין חבריה שלא הצטרפו למפלגה הקומוניסטית את "המפלגה היהודית הסוציאלי-דמוקרטית פועלי ציון". "פועלי ציון שמאל" התפלגו פעמים אחדות עד שהצטרפו בשנת 1946 ל"תנועה לאחדות העבודה".

השומר הצעיר ופועלי ציון שמאל

המפס"ע התפלגה בעקבות מאורעות מאי 1921 לשתי מפלגות קומוניסטיות: אחת מהן, פק"פ ("מפלגה קומוניסטית פלשתינית"), השתתפה ב-1922 בבחירות לוועידת ההסתדרות השנייה בשם "פרקצית הפועלים". ב-1923 התאחדו הזרמים למפלגה קומוניסטית אחת — פק"פ.

על מפלגות אלו יש להוסיף את גרוד העבודה, שהיה קרוב למפלגת אחרות העבודה אך הופיע בבחירות לוועידת ההסתדרות ב-1922 ברשימה עצמאית, ואחרי שהתפלג ב-1926 ל"ימין" ו"שמאל" הופיע הגרוד ה"ימני" ברשימה משותפת עם השומר הצעיר בשם "רשימת הקיבוצים", וה"שמאלי" הופיע בשם "אופוזיציה שמאלית". מעמדן של מפלגות הפועלים בתוך תנועת העבודה ינק ממעמדן בהסתדרות וקבע את מעמדן ביישוב, כפי שאפשר ללמוד מתוצאות הבחירות להסתדרות בשנים 1923-1945. (בטבלה ממול הובאו רק תוצאות הבחירות של המפלגות המרכזיות, ובאחוזים).

המפלגה הקומוניסטית

הנחת היסוד של המצע האיריאולוגי של מפלגות הפועלים היתה, שלמעמד הפועלים שמור התפקיד הלאומי המרכזי בתנועה הציונית וכי רק בו, או בו בעיקר, מתגלמת הציונות כרעיון וכמעשה היסטורי. ייעוד לאומי זה הוא סיתנוה של תתייה לאומית וסוציאליזם בארץ-ישראל. מטרת הציונות אינה רק להקים בית לאומי, אלא להקים בית לאומי שבמסגרתו תתפתח חברה יהודית חדשה, "חברת עובדים", שתהיה כעת ובעונה אחת הגשמתו של הרעיון הסוציאליסטי ומהפכה רבתי במבנה החברתי של העם היהודי בגולה. חברה תרשה זאת תהיה יצירתו של אדם יהודי חדש ויוצרתו של אדם יהודי חדש.

התפקיד הלאומי של מעמד הפועלים

המפלגות ה"אזרחיות": פיצולו הפוליטי של המעמד הבינוני

ראשית התארגנותו הפוליטית של המעמד הבינוני ביישוב היתה חלק ממגמות ההתארגנות הפוליטית בתקופת הכיבוש הבריטי. בבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה הופיעו תשע רשימות של "הגוש האזרחי". רובן ייצגו קבוצות של בעלי אינטרסים, שבתוכן בלטה התאחדות האיכרים. הגופים הפוליטיים שהוקמו בתקופה זו – האזרח הלאומי, הציונים הכלליים והציונים הדמוקרטיים – ניסו להתאגד במסגרת "הסתדרות הציונים הכלליים". שבה יוצגו נציגי המעמד הבינוני כמשק, עסקנים ציונים ותיקים ותחגי המקצועות החופשיים ואינטליגנציה ליבראלית "מתקדמת"; אבל ניגודי האינטרסים וההשקפות והעדר דחף אידיאולוגי ואופי קולקטיביסטי יצרו פיצול – ובבחירות הופיעה ה"הסתדרות" ברשימות נפרדות. רק בשנות השלושים, בהנהגתו של יהושע סופרסקי, התחזקו מגמות כינונו של כוח פוליטי-כלכלי של המעמד הבינוני, בדומה להסתדרות הכללית.

הפאראדוקס היה נעוץ בכך שהארגון ה"מעמדי" המגובש ביותר בקרב הציונים הכלליים בארץ היה דווקא ארגון העובדים העצמאי של הציונים הכלליים, שהוקם בנובמבר 1934 ("ארגון העובדים הציונים הכלליים בארץ-ישראל"). כשנה לאחר הקמתו של ארגון "העובד הציוני" הליברלי, ה"מתקדם", על-ידי קבוצות פועלים של "החלוץ הכלל-ציוני".

התפתחותן של המפלגות האזרחיות ביישוב היתה קשורה בהתפתחות שחלה בזרם הציוני-כללי שהיווה את עיקרה של ההסתדרות הציונית עד שנות העשרים. היוזמה להקמת מסגרת ארגונית כוללת לציונים הכלליים כמתנה הציוני העולמי החלה בקונגרס הציוני ה"ט"ז בציריך (1929) והסתיימה בימי הקונגרס ה"ז" בפזל (1931). עת התכנסה הוועידה העולמית הראשונה של ברית הציונים הכלליים. אך הניגודים בשאלות חברתיות ומדיניות (מתניות מול אקטיביזם) הביאו לפילוג המסגרת ב-1935, ובוועידה העולמית הרביעית של הציונים הכלליים, שנערכה בקרקוב ביוני 1935, נוצרו שני מחנות: התאחדות הציונים הכלליים (ציונים כלליים א'), המתונים מבחינה לאומית והדוגלים בשיתוף פעולה עם מפלגות הפועלים – תומכיו של נייצמן, וברית הציונים הכלליים (ציונים כלליים ב'). שהיו קרובים בתפיסותיהם הלאומיות לרוויזיוניסטים – חלוקה שפילגה גם את הגוש האזרחי בארץ. רק ערב הקונגרס הציוני ה"כ"ב, ב-1946, שבו והתאחדו שני פלגי הציונים הכלליים למפלגה אחת.

מפלגה חדשה לגמרי בנוף הפוליטי היישובי נוסדה בסוף 1942 על-ידי יוצאי גרמניה ואוסטריה מקרב העלייה החמישית. תחילתה בלאנדסמאנשאפט א-פוליטי, שהתגבש כמפלגה ערב הבחירות לאסיפת הנבחרים ב-1944. בבחירות אלו (שהוחרמו על-ידי הציונים הכלליים והרוויזיוניסטים) הפכה המפלגה החדשה – "עלייה חדשה" – למפלגה השלישית בגודלה ביישוב; היא קיבלה 21,403 קולות, שהיו 10.65% מכלל קולות הבחורים. "עלייה חדשה" ייצגה את הקו המתון ביותר במערכת המפלגתית מן הבחינה המדינית: תמיכה במדינה דו-לאומית, נכונות לשיתוף פעולה עם ממשלת המאנדאט, למרות "הספר הלבן", והתנגדות למאבק. מן הבחינה החברתית לא ראתה מפלגה זו את

הציונים
הכלליים:
מזרם
למפלגות

הפיצול
הפוליטי של
המפלגות
האזרחיות

"עלייה
חדשה"

את מאבקן הפוליטי להגיע בה לשלטון כדי לקבוע את המדיניות ולחלוש על הכלים והאמצעים הבונים את הבית הלאומי. "תפקידנו איפוא אינו של מהפכנים – כי אם של בוני חברה חדשה, של יוצרים מקוריים" – כך קבע בן-גוריון ערב ייסוד אחדות העבודה. בכך רצה לומר שהמפכה החברתית באה לידי ביטוי בעצם יצירתם של מעמד פועלים יהודי ו"חברת עבודה" בארץ ישראל. "הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי" בא, מצד אחד, למלא חלל ריק במציאות הכלכלית וההתיישבותית בארץ, ומצד שני – להקים תאים חברתיים חדשים, שיהיו בעת ובעונה אחת מופת לחברה כולה העתידה לקום, וגם עובר שלה. שממנו תפתח החברה בכללותה.

הסוציאליזם המהפכני היה בעיקרו של דבר סיסמה, אידיאולוגיה והלך רוח בבית הלאומי תחת שלטון המאנדאט. "תפיסת השלטון המדיני" עשויה היתה להתממש רק בתוך ההסתדרות הציונית ובתוך מוסדות היישוב; הכלים השלטוניים שעמדו לרשותם כדי לעצב בהם את פני החברה היו מוגבלים ומסויגים. אפשר היה לעצב את פני החברה החדשה רק באמצעים וולונטאריים. כך אפוא סיגלו לעצמן מפלגות הפועלים שיטה שבאה למלא את "החלל הריק" במציאות הארץ-ישראלית, חלל ריק שהיה ניגוד מוחלט להשקפת עולמן ולחזונן המהפכני. הן נאבקו בציבור המעסיקים מזה – על שיפור תנאיו, מעמדו וכוחו של ציבור הפועלים המאורגן – והקימו מזה מסגרת חברתית-משקית כוללת; הן התמודדו במישור הפוליטי-המפלגתי על ההגמוניה בהסתדרות הציונית מזה ועל עיצוב המדיניות ההתיישבותית שלה מזה (בצד מאבקן על עיצוב המדיניות בכללותה); הן פעלו למען יצירת משק עצמי (ההתיישבות העובדת והמשק ההסתדרותי). רב-ממדיות זאת של הפעולה המפלגתית, שחלקיה השלימו זה את זה תוך מתח וקונפליקט בלתי פוסק, ותוך דיפרנציאציה מעמיקה בקרב ציבור חברי ההסתדרות, בעיקר למן שנות השלושים ואילך – היא שעיצבה את תייה הפוליטיים של החברה ההסתדרותית והיא גם שהקנתה לה את ההגמוניה להלכה ולמעשה בתנועה הציונית. גם מפלגה כמו השומר הצעיר, שדגלה משנות העשרים במארכסיזם מהפכני, פעלה בדרכו של "הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי" בהקמת יישובים חקלאיים ובשיתוף פעולה עם מפלגות ציוניות בקונגרס הציוני. ההון הלאומי הוא שהעניק לחברה ההסתדרותית את עיקר האמצעים הדרושים לה לשם מימוש דרך הקונסטרוקטיביזם. התמורות במדיניות הציונית בארץ-ישראל לפני המלחמה (מדיניות המשרד הארצישראלי בהנהלתו של ד"ר רופין) ואחרי המלחמה (ועידת לונדון והקונגרס הציוני ה"ב בקרלסברג בהנהגתו של נייצמן) העניקו לחברה ההסתדרותית מעמד של בכורה במפעל ההתיישבות. העצמה הנרכשת נתנה בידי מפלגות הפועלים בשנות השלושים את הכלים הפוליטיים לעיצוב דמות החברה דווקא בשעה שהמשק הפרטי התרחב, העמיק והתבסס.

מפלגות הפועלים, שבראשית הופעתן בארץ נרתעו רתיעה עמוקה מהתארגנות בעלת אופי מפלגתי וראו עצמן כתנועות חברתיות בונות וכ"תאים חברתיים אורגאניים", הפכו במרוצת שנות העשרים למפלגות פועלים מאורגנות ובעלות עצמה פוליטית וכלכלית, שתחום פעילותן ומעורבותן גדול מזה של מפלגות סוציאליסטיות (ושל איגודים מקצועיים) בדמוקרטיה המערבית. כותן של מפלגות הפועלים לא נבע מכוח פוליטי ומאוריינטאציה רעיונית בלבד, אלא בראש ובראשונה מהיותן הן עצמן יוצריהן של חברה ומשק לאומי.

ההגמוניה של
תנועת
העבודה

עצמה כמפלגה אזורית, אלא כמפלגה ליבראלי-פרוגרסיבית, המהווה חוליה מקשרת בין מעמד הפועלים והמעמד הבינוני.

לכד מהפיצול של קבוצות בעלי האינטרסים השונים נחלקו המפלגות האזוריות ביחסן לשאלות חברה וכלכלה ובעמדתן כלפי ההסתדרות הכללית ותפקידו של ההון הלאומי והסקטור הציבורי בבניין הבית הלאומי. העקרונות המשותפים להן היו: הרגשת תפקידו של ההון הפרטי והמעמד הבינוני בבניין הארץ, התנגדות לאיריאולוגיה של "מלחמת מעמדות" ותביעה להסדר של כוררות חובה. אך התעצמותה של ההסתדרות הכללית וסכסוכי העבודה במשק הביאו להגברת הקיטוב. ציונים כלליים א' נטו לשתוף פעולה עם ההסתדרות הכללית, והתפיסה החברתית שלהם היתה קרובה לזו של "הליבראליזם החדש", ואילו ציונים כלליים ב' (שבהם בלטו חוגי האיכרים במושבות הוותיקות) ראו עצמם כמגיני האינטרסים של המעמד הבינוני וכנאבקים נגד "הדיקטטורה" של ההסתדרות בתחרות על תמיכת ההון הלאומי וקביעת סדרי העדיפויות של ההתיישבות הציונית. המאבק חידד אף הוא עמדות עקרוניות, עת דחו חוגי האיכרים כרוכס את האיריאולוגיה של "עבודה עברית" במושבות המטעים, על רקע אינטרסאנטי ואיריאולוגי. מעורבותו של המעמד הבינוני בחיי היישוב ותרומו לתמיכתו בבניין הבית הלאומי בתחום הכלכלי וההתיישבותי לא נעשתה — כמו בחברה ההסתדרותית — באמצעות מערכת פוליטית-חברתית אחירה וכוללת, המודרכת והמונהגת על-ידי מפלגות פוליטיות, אלא התבצעה על-ידי הפעילות הכלכלית-המשקית של המעמד הבינוני בצורה אינדוידואליסטית, או על-ידי ארגונים כלכליים-מקצועיים.

המפלגות הדתיות: המזרחי והפועל המזרחי, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל

מקום מרכזי במערכת הפוליטית בקונגרס הציוני וכיישוב היה שמור למפלגות של הציונות הדתית, שמעמדן מקורו עוד בתקופת "חיבת ציון". המגמה היסודית למנוע פילוג בהסתדרות הציונית על רקע שאלות של תרבות ודת, והרצון לקבל לגיטימציה לציונות לפחות אצל חלק מן הציבור הדתי — שני אלה הולידו את הפשרות שאפשרו את השתלבותה של הציונות הדתית בחיי היישוב.

בסוף 1918 הוקם בארץ מרכז של תנועת המזרחי, וב-1920-1921 הוקמה מטעמו "לשכה לענייני עלייה ועבודה", שראגה להבטיח גם לפועל הרתי חלק בעבודות הציבוריות כאותה תקופה. הפועלים הדתיים התגבשו במסגרת של הווייה חברתית-דתית ייחודית הנברלת מזאת של הציונים הדתיים בני המעמד הבינוני והקימו ב-1922 את "ההסתדרות הארצית של הפועל המזרחי", שהאיריאולוגיה שלה ביקשה לשלב תורה ועבודה, להקים חברה חדשה על בסיס ההשקפה הסוציאליטית של היהדות. תנועת המזרחי, לעומת זאת, קיבלה מההסתדרות הציונית את הפיקוח על רשת החינוך הדתי-הלאומי בארץ ("זרם המזרחי"), שהקיף בסוף התקופה כ-60,000 תלמידים. היא אף נטלה חלק בהנהלת הוועד הלאומי והסוכנות היהודית, ונחשבה בשנות העשרים (למעשה עד להופעת הרוויזיוניזם) כמפלגת ה"ימין" המובהקת ביישוב. בקונגרסים הציוניים גילתה יחס אוהר

לרוויזיוניזם וביקשה להיות הכוח המפשר והמלכד, אך למרות לבטים רעיוניים ופוליטיים יצרה בשנות השלושים שותפות פוליטית רווקא עם מפלגות הפועלים שבשלטון. הפועל המזרחי התפלג בשנים 1924-1928 על רקע איריאולוגי ובשאלת יחסו לתנועת העבודה לפלג "שמאלי" ולפלג "ימני". הפלג הראשון אף הצטרף להסתדרות, אך שב למקורו ב-1928, וההסתדרות העצמאית של הפועל המזרחי הגיעה להסכם על שיתוף פעולה עם ההסתדרות הכללית על חלוקת עבודה וקבלת שירותים סוציאליים (קופת חולים), וחבריה הקימו בתקופה זאת שמונה מושבים חקלאיים.

אגודת ישראל כניצגתה של היהדות האורתודוקסית האנטי-ציונית נוסדה בשנת 1912, ואילו "הכנסייה הגדולה" (הוועידה העולמית) שלה התכנסה לראשונה בווינה ב-1923; בארץ באו רוב חומכי מקרב "היישוב הישן". בשנות השלושים גברה עלייתם של עולים חרדים, וב-1933 הגיעה אגודת ישראל להסכם עם הנהלת הסוכנות על קבלת 6.5% מרשימות העלייה במסכת "עובדים", בלי להתחשב במספר חבריה בהכשרות. אגודת ישראל השתתפה בבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה (בשם "מפלגת החרדים") ובשנות השלושים השתלבה יותר ויותר ביישוב, דבר שהביא ב-1935 ליצירתה של הערה החרדית (נטורי קרתא) בירושלים כמשקל שכנגד לאגודת ישראל.

ב-1925 נוסדה בארץ מפלגת "פועלי אגודת ישראל", ראשיתה שלוש שנים קודם לכן בפולין. המפלגה התפרקה סמוך לייסודה והוקמה מחדש בשנת 1933. היא נטתה לשיתוף פעולה עם ההסתדרות, בייצגה פועלים אורתודוקסיים, ואף פנתה להתיישבות חקלאית על קרקע הלאום.

גודת ישראל
ועלי אגודת
ישראל

התנועה הרוויזיוניסטית: הצה"ר ובית"ר

התנועה האופוזיציונית הראשית בהסתדרות הציונית וכיישוב היתה התנועה הרוויזיוניסטית; המפלגה הפוליטית שלה היתה הצה"ר (הסתדרות הציונים הרוויזיוניסטים), שנוסדה ב-1925, והסתדרות הנוער שלה היתה בית"ר, שראשיתה עוד קודם לכן, ב-1923, ושהתארגנה כחלק מהתנועה הרוויזיוניסטית העולמית ובהסתדרות הנוער שלה ב-1931. גוף חשוב אחר בתנועה היה "ברית החייל", ארגון של חיילים משוחררים במזרח אירופה, שמנה בסוף התקופה כ-60,000 חברים.

התנועה התפתחה במהירות רבה; היא צמחה בעיקר מתוך שכבות המעמד הבינוני הנמוך של יהדות פולין והארצות הפלטיטות וביטאה, מצד אחד, שאיפה לחזרה לעקרונות הציונות המדינית וה"לגיוניזם" ולגבולות הבית הלאומי שמלפני "הספר הלבן" משנת 1922, ומצד שני — איכה בלתי מתפשרת לאיריאולוגיה הציונית-סוציאליסטית ולתנועת העבודה. למרות התרחבותה האלקטוראלית לא הצליחה הצה"ר — בעיקר ב-1931 — להקים קואליציה שלטונית שבראשה יעמוד זאב נ'בוטינסקי תחת חיים ניצמן. הניגודים בהשקפת העולם ובתפיסה המדינית והחברתית, העימותים הבלתי פוסקים בארץ ובגולה, וכן הפעילות העצמאית המדינית של המפלגה והתגברות הזרם הלאומי-הראדיקאלי בתוכה בשנות השלושים — כל אלה הביאו לפרישתה מן ההסתדרות הציונית ולהקמתה של הצ"ח — "הסתדרות ציונית חדשה" (1935-1946).

התגבשות
הרוויזיוניזם

בארץ ביקשה התנועה הרוויזיוניסטית לייצג את השכבות העממיות ואת המעמד הבינוני היצרני כנגד החברה ההסתדרותית, ולהקים מערכת מקבילה להסתדרות הכללית. עיקר הצלחתה נעוץ ביצירת "הסתדרות העובדים הלאומית" (1935), שראשיתה ב"גוש העבודה הרוויזיוניסטי" (1928) וב"ארגון עובדי הצה"ר ובית"ר" (1931), שעיתונו נקרא "חזית העם". הסתדרות העובדים הלאומית ביקשה לקיים פעילות משקית עצמאית ולכונן שירותים סוציאליים (קופת חולים לאומית), כדוגמת ההסתדרות הכללית.

"המשטר הקולוניאטורי"

תפיסת היסוד של הרוויזיוניזם עד סוף שנות השלושים היתה זו של "המשטר הקולוניאטורי", כלומר יצירת משטר התיישבותי בעזרתה הפעילה של ממשלת בריטניה, משטר שיאפשר עלייה המונית מבוקרת והתיישבות בקנה מידה גדול על אדמות המדינה. אלה מצדם ייצרו את הרוב היהודי בארץ-ישראל, שהוא תנאי ליצירת חברה לאומית ריבונית ומדינה יהודית בארץ-ישראל משני עברי הירדן. המשטר הקולוניאטורי תבע אפוא מבריטניה רפורמה קרקעית ומשטר של פרוטקציוניזם כלכלי לטובת המשק הפרטי; ואילו מההסתדרות הציונית תבע את העמדת הסקטור הפדטי בראש סולם העדיפויות של התקציב הלאומי ויצירת מערכת של יחסי עבודה (בוררות חובה ולשכת עבודה נייטרלית), ש"תחלץ" את מפעל התיישבות מן הזירה הפוליטית-המפלגתית. בעוד שבבוררות חובה לאומית נועדה להגן על המעסיקים, באה התביעה ללשכת עבודה נייטרלית להבטיח גם את זכויותיהם של הפועלים הרוויזיוניסטיים, המאורגנים במסגרת נפרדת והדוחים תביעתה של הלשכה ההסתדרותית לבלעדיות. על רקע זה פרצו סכסוכי העבודה התמורים והאלימים בין ההסתדרות ומועצות הפועלים שלה לבין העובדים הרוויזיוניסטיים בענף הבניין ובמשק המטעים. הרוויזיוניזם העדיף את התיישבות העירונית והמשק העירוני, בהיותם הקולטים העיקריים של העלייה, ובהתיישבות החקלאית – את המשק הפרטי, המבוסס על "שיטת סוסקין", משק אינטנסיבי שתוצרתו מיוערת בעיקר ליצוא.

מעורבותו של הרוויזיוניזם ביצירת הבית הלאומי בארץ היתה אפוא בעיקרה מעורבות פוליטית ואידיאולוגית. מקום מיוחד שמור ל"פלוגת העבודה" (אחר-כך "פלוגת הגיוס") של בית"ר, שנועדו לשמש מסגרת לקליטה וליצירת תעסוקה לעולי בית"ר, ואשר פעלו בעיקר במושבות הוותיקות. תכליתן לא היתה לשמש בסיס להתיישבות חקלאית של קבע, אלא יותר כמסגרת ארעית של התגבשות וקליטה.

המפלגות העדתיות

את ההיערכות הפוליטית המפלגתית השלימו המפלגות העדתיות, ובדאשן "התאחדות הספרדים", שהוקמה כ"הסתדרות הכללית של היהודים הספרדים" ב-1925 והתגבשה ב-1936 בשם "האיחוד העולמי של הקהילות הספרדיות". היא ייצגה את היישוב הספרדי הוותיק; בצדה פעלו ארגונים עדתיים אחרים, כמו "התאחדות התימנים", "התאחדות יוצאי יוון" ועוד. במשך תקופת המאנדאט חל פירוח מתמיד בכותן הפוליטי של המפלגות העדתיות, תוך מאבק מתמיד על ייצוגן במערכת המדינית של היישוב, כפי שאפשר ללמוד מכוחן המוחלט והיחסי בבחירות לאסיפות הנבחרים.

שימוש במוטיבים מזרחיים כסמלים לאומיים כאמנות בצלאל. איורים לשיר השירים, זאכ רבן, 1923.

תנועות הנוער

תנועות הנוער בגולה היו המסגרת הארגונית החינוכית שהיתה עורף ומאגר כוח לתנועות הפוליטיות – יחד עם הסתדרות "החלוץ", שהיתה על-מפלגתית. כל אחת מתנועות הנוער קיימה הכשרות משל עצמה, הכשרות שהופעלו על-ידי שליחים שבאו מהארץ. תנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת – ובראשן תנועת הנוער העובד, שהוקמה בין 1924 ל-1926 כחלק מההסתדרות הכללית כדי לארגן נוער עובד ולהכשירו להתיישבות, ותנועת המחנות העולים, שהוקמה מקרב הנוער הלומד העירוני – היו מסגרות לחינוך תנועתי וגיבשו הזוי חיים אופייני לחבריהן. גם הקיבוץ הארצי, שהוקם בידי חניכי השומר הצעיר בחוץ לארץ (פולין וגליציה בעיקר), הקים בארץ את תנועת הנוער שלו, ששילבה חינוך לערכים צופיים עם הכשרה חלוצית וחינוך סוציאליסטי.

שונה באופיה היתה תנועת הנוער בית"ר, שראשיתה בקורפוראציות של סטודנטים וארגוני נוער לאומי בארצות הפלטיית (בעיקר ריגה) ובפולין, שמעורבות חבריה הבוגרים כמאבק הפוליטי ביישוב היתה רבה.